

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПОКАЗНИКИ У ПРОГРАМАХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ (ДЛЯ ПОТРЕБ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

А. І. Зубик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 239-47-69*

За відомостями різноманітних комісій ООН інформація про етнокультурні характеристики населення привертає щоразу більшу увагу з боку урядів багатьох країн, передусім в контексті здійснення політики в галузі міграції інтеграції і меншин [5, с. 138]. Серед етнокультурних ознак населення найчастіше виділяють етнічну належність (національність), мову та віровизнання. Відповідно в географії перспективними напрямками досліджень стають етнічна (в тому числі етномовна) географія, географія релігій, географія культури.

Основним джерелом інформації в етнічній географії виступають переписи населення, які з певною частотою відбуваються у більшості країн світу. Переписи населення охоплюють майже усе населення країни, а їх результати стають цінним джерелом інформації для науковців з різних країн. Становлення переписів населення як джерела статистичних даних пройшло серйозне перетворення від примітивних форм на етапі зародження до інноваційних на сучасному етапі. Впровадження мовних показників у переписи населення має давню історію. Дослідження історичних особливостей впровадження цієї системи показників у перших переписах населення дає нам можливість зрозуміти логіку їх використання у сучасних переписах.

Необхідність у проведенні обліку населення виникла давно. Вона диктувалася політичними, господарськими та військовими потребами держав, правителі яких хотіли мати дані про кількість населення, що було здатне платити податки або могло нести військову повинність. Приклади такого обліку населення зустрічаються в стародавньому Єгипті, Месопотамії, Вавилоні, Ассирії, Індії, Японії. Зокрема, у Єгипті вони датуються 2800–2250 рр. до н. е. Звичайно це ще не були повноцінні переписи населення. У сучасному трактуванні перепис населення визначається як захід, який дозволяє проводити через регулярні інтервали часу офіційний облік чисельності населення, що проживає на території країни і в її найменших географічних одиницях, поряд з інформацією про соціальні та демографічні характеристики всього населення, включає в себе процес збору та розробки інформації про осіб, а також оцінку, поширення і аналіз демографічних, економічних і соціальних даних [5, с. 7].

Лише наприкінці XVIII ст. – в першій половині XIX ст. почали закладатися основи організації переписів у сучасному їх розумінні. Цілі переписів, що їх проводили різні держави, залежали від конкретних умов країн і є різноманітними в залежності від місцевих умов. Унікальна роль перепису населення визначалася попитом на статистичні дані, які існують у конкретній країні, а також вмістом і

структурою існуючої статистичної системи [5, с. 5]. Першим у світовій практиці переписом населення в сучасному розумінні був перепис 1790 р. в США. У 1800 р. перші переписи населення провели у Швеції та Фінляндії, у 1801 – в Англії, Данії, Норвегії, Франції [2].

У середині XIX ст. в переписи населення починають вводити критерії для визначення етнічної та мовної належності населення, його віровизнання. Виникненню потреби в такій інформації найбільше сприяло національно-культурне відродження численних етнічних спільнот Європи, які на той час не мали своєї державності. Найраніше етномовні критерії було введено у програми переписів населення Бельгії (1846 р.) та Швейцарії (1850 р.) Далі кількість країн, у програмах яких з'явилися ці критерії, почала швидко зростати (табл. 1).

Таблиця 1

Етнокультурні показники у перших переписах населення в країнах Європи

Країна	Рік перепису	Етнічні критерії
Бельгія	1846	Головна, найбільш використовувана мова
	1856	Всі мови, якими міг володіти
Швейцарія	1850	Розмовна мова («найбільш використовувана та найбільш знайома») та віра
Німеччина (Пруссія)	1856–1861	Рідна мова (материнська мова)
Греція	1856	Релігійна належність, рідна мова
Австро-Угорщина	1857	Релігійна належність, рідна мова
	1880	Мова, яку використовують у побуті
Італія	1861	Побутова мова голови сім'ї
	1921	Побутова мова кожного члена сім'ї
Болгарія	1880	Мова, якою користується опитуваний
	1905	Рідна мова
Сербія	1884	Національність
Югославія	1921, 1931	Рідна мова та релігія
Польща	1919-1921	Національна належність та релігія
	1931	Мова та віровизнання опитуваного
Австрія	1923, 1934	Мова, якою опитуваний думає і розмовляє в своїй сім'ї
Угорщина	1920, 1930	Рідна мова, національність та віра (поняття «рідна мова» не було уточнено)
Голландія	1829	Релігія
Румунія	1859	Релігійна належність
	1940	Національна належність (національне походження), рідна мова та релігія
Норвегія, Швеція	до 1930	Національне походження

Продовження таблиці 1

Країна	Рік перепису	Етнічні критерії
Фінляндія	1858	Мова та релігія
Чехословаччина	1921, 1930	Рідна мова (без точного її визначення) та релігія
Росія	1897	Рідна мова та релігія

Складено за: [2, с. 40–41].

З табл. 1 бачимо, що спочатку в переписах населення була значна різноманітність у використанні етнокультурних показників: національна належність, національність, головна мова, побутова мова, рідна мова, розмовна мова й ін. Впродовж ХХ ст. поступово виділилися найважливіші етнокультурні показники, які доцільно використовувати в програмах переписів населення. Сутність цих показників відображено, зокрема, в рекомендаціях Конференції Європейських Статистиків (КЕС) щодо переписів населення та житлового фонду (табл. 2).

Таблиця 2

Рекомендовані КЕС етнокультурні критерії у переписах населення

Ознака	Трактування ознаки і рекомендовані критерії
Етнічна належність	має базуватися на спільному розумінні історії та територіального походження (регіонального, національного) етнічної групи чи общини, а також на особливих культурних характеристиках, таких, як мова і/або віровизнання і/або особливі звичаї чи побут
Мова	а) «рідна мова», яка визначається як перша мова, засвоєної вдома у ранньому дитинстві; б) основна мова, яка визначається як мова, якою особа володіє найкраще; в) мова (мови), найбільш використовувана (використовувані) вдома і/або на роботі; г) знання мови (мов), яке визначається як здатність розмовляти і/або писати на одній чи декількох визначених мовах.
Віровизнання	а) формальна належність до церкви чи релігійної общини; б) самоототожнення з визначеним віровизнанням, релігійною общиною чи конфесією; в) релігійне вірування; г) релігія, в яку навернули особу; е) сповідання культу.

Складено за: [5, с. 137–142].

Як бачимо, етнічність людини передусім розуміють як спільність історії, території та культури. Для аналізу мовного складу населення рекомендовано чотири базових мовних критерії, віровизнання – п'ять.

Впровадження певного показника у переписи населення дає змогу проводити аналіз етнокультурної ситуації у країні, в тому числі в територіальному розрізі. Наприклад, мовні відомості, які отримують за допомогою критеріїв «а» і «б» (див. табл. 2), важливі для розуміння процесу змін в мовному середовищі та визначення лінгвістичних районів. Дані, які отримують з допомогою питань «в» та «г» важливі для аналізу використання мов та знання мов, включаючи офіційні мови та мови, які вивчаються в школі. Загалом КЕС рекомендує формулювати принаймні два питання, що стосуються мови опитуваного. Одне питання має стосуватися ознак «а», «б» або «в», інше ознаки «г». Відповідно, мовний склад населення можна визначати, досліджуючи розподіл жителів за рідною мовою, розподіл за розмовною мовою, вільним володінням певною мовою, а також, поєднуючи декілька мовних критеріїв [3, с. 12].

В табл. 2, у порівнянні з даними табл. 1, очевидним є чіткіше трактування принципів використання мовних показників. Як і раніше збереглася провідна роль критерію «рідна мова» опитуваного. Цілком новим критерієм виступає показник «г», який у ХІХ – на початку ХХ ст. майже не використовувався. Крім цього, в перших переписах найчастіше не було чіткого показника етнічної належності, тому що населення його плутало з даними про громадянство чи країну народження. Загальним правилом переписів на сьогодні є добровільність відповіді на етнокультурні критерії. Тобто респондент може не вказувати своєї етнічної належності, мови чи віровизнання. Така норма є гарантією вільного надання людиною інформації.

Потрібно також зазначити, що рекомендації КЕС стосуються передусім європейських країн. Загалом важливою тенденцією останніх років у світі є щоразу ширше використання ще одного критерію – «родинна (домашня) мова». За своєю сутністю він близький до критерію «рідна мова», хоча несе у собі дещо менше психологічне навантаження, менше пов'язаний з критерієм національності [3, с. 13–14].

Програма Всеукраїнського перепису населення 2013 р. у питаннях, що стосується етнокультурних показників, загалом відповідає рекомендаціям КЕС. Зокрема, питання 6 звучить так «Ваше етнічне походження (національність)». Передбачено можливість відмови від відповіді. У питанні 9 «Ваші мовні ознаки» респондента питають про рідну мову, володіння українською мовою та знання інших мов [4]. Уточнююче поняття «національність» у п. 6. певною мірою успадковане від переписів населення колишнього СРСР. Відсутність питання про віровизнання також, скоріш усього, пов'язана з традицією радянських переписів, у процесі проведення яких віровизнання населення не визначали.

Переписи населення пройшли складний шлях трансформації від примітивних форм обліку до сучасних із застосуванням інформаційних технологій. Зусиллями науковців-статистиків було встановлено основні методи та принципи організації переписів. Стала традиція проведення переписів

населення у сучасному науковому значенні цього слова були закладена лише у другій половині XIX ст. Тоді ж сформовано сучасні підходи до виділення таких етнокультурних критеріїв як «розмовна мова», «рідна мова» чи «віровизнання». У процесі впровадження етнокультурних показників у переписи населення вже на початковому етапі кожна країна виходила з власних інтересів, включаючи або не включаючи мовний показник до програми опитування, та надаючи йому власного тлумачення. Однак на сьогодні йде пошук спільних підходів до використання етнокультурних критеріїв у країнах Європи та світу.

Переписи населення значно сприяли розвитку науки, в тому числі географії, оскільки інформація, отримана у ході їх проведення, використовувалася для різного роду досліджень. Етнокультурні відомості у переписах населення відіграли важливу роль при встановленні державних кордонів європейських країн після двох Світових воєн. Таким чином, крім інформаційної ролі, переписи населення мали ще і практичне значення. Сьогодні матеріали етнокультурної статистики є базовим джерелом інформації у процесі вироблення державою принципів та заходів етнічної, мовної, регіональної політики.

Список використаної літератури:

1. Дністрянський М. С. Етногеографія України: навч. посіб. / М. С. Дністрянський. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 232 с.
2. Кушнер (Кньшев) П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1951. – 256 с.
3. Лозинський Р. М. Географія мов в Україні: навч. посіб. / Р. М. Лозинський. – Львів: Вид-во «ЛІГА Львів», 2012. – 146 с.
4. Програма Всеукраїнського перепису населення (затверджена Наказом Держстату України 19.07.2012 № 306 // Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua>.
5. Рекомендации конференции европейских статистиков по проведению переписей населения и жилищного фонда 2010 года / Европейская статистическая комиссия. – Нью-Йорк, Женева, 2006. – 296 с.